HUMANISTIČKE STUDIJE

5|2019

Univerzitet
Donja Gorica

ČASOPIS
HUMANISTIČKE STUDIJE

Glavni i odgovorni urednik:
Dragan K. Vukčević

Urednik broja
„Ustavni patriotizam u evropskom
i crnogorskom kontekstu“:
Milan Podunavac

Redakcija:
1. Đorđije Borozan (Podgorica);
2. Ilija Vujačić (Beograd);
3. Dragica Vujadinović (Beograd);
4. Milan Podunavac (Podgorica);
5. Cirila Toplak (Ljubljana);
6. Mirjana Maleska (Skoplje);
7. Asim Mujkić (Sarajevo).

Savjet:
1. John Keane (Sidney);
2. Nenad Dimitrijević (Beograd);
3. Čedomir Čupić (Beograd);
4. Olga Breskaja (Vilnius);
5. Ana Krasteva (Sofija, Lyon);
6. Panos Ljoveras (Solun);
7. Đuro Šušnjić (Beograd);
8. Tonko Maroević (Zagreb);
9. Viljam Smirnov (Moskva);
10. Rudi Rizman (Ljubljana);
11. Alpar Lošonc (Novi Sad);
12. Vesna Kilibarda (Podgorica);
13. Stefano Bianchini (Bologna);
14. Hans-Georg Ziebertz (Würzburg);
15. Ratko Božović (Beograd).

Sekretar: Nikola Zečević

Dizajn: Mile Grozdanić

Priprema za štampu: Bojan R. Popović
Medeon, Podgorica

Lektura i korektura: Valentina Knežević

Izdavač: HS, UDG

Podgorica,
2019.

www.humanistickestudije.me

5|2019

SADRŽAJ

DRAGAN K. VUKČEVIĆ Uvodna riječ
glavnog i odgovornog urednika /5/

DIO I TEMA BROJA: USTAVNI PATRIOTIZAM U EVROPSKOM I CRNOGORSKOM KONTEKSTU
MILAN PODUNAVAC Ustavni patriotizam: konstelacije, učinci, ograničenja /9/
ALPAR LOŠONC Protivrečne šanse ustavnog patriotizma u Evropskoj uniji /25/
PREDRAG ZENOVIĆ Ustavni patriotizam — između ideala i stvarnosti /45/
DUŠKO RADOSAVLJEVIĆ Nacionalni saveti u Vojvodini i mogućnosti izgradnje multikulturnog društva u Srbiji /61/

DIO II STUDIJE
PAVLE JOVANOVIĆ O državi /73/
RADOVAN VUKADINOVIĆ Nuklearno oružje u posthladnoratovskom svijetu /105/
BORO VUČINIĆ Populizam — degradacija vrijednosti i principa evropske ideje /123/
VLATKO SEKULOVIĆ Sloboda od straha i bezbednost zajednica /143/
MLADEN MRDALJ Politička dinamika, organizacioni problemi i potrebne reforme sistema nacionalne bezbednosti Srbije /157/

DIO III RECENZIJE
MAX BERGOLZ *Nasilje kao generativna sila. Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici,* Buybook, Sarajevo — Zagreb, 2018. (Ilija Vujačić) /183/
AIDAN NEHIR *Hollow Norms and the Responsibility to Protect*, Palgrave Macmillan, London, 2019. (Stefan Lakušić) /199/
LANA BASTAŠIĆ *Uhvati zeca*, Kontrast, Beograd, 2018. (Milun Lutovac) /203/

DIO IV IN MEMORIAM
Prof. dr Radovan Vukadinović (1938–2019) (Olivera Injac) /209/

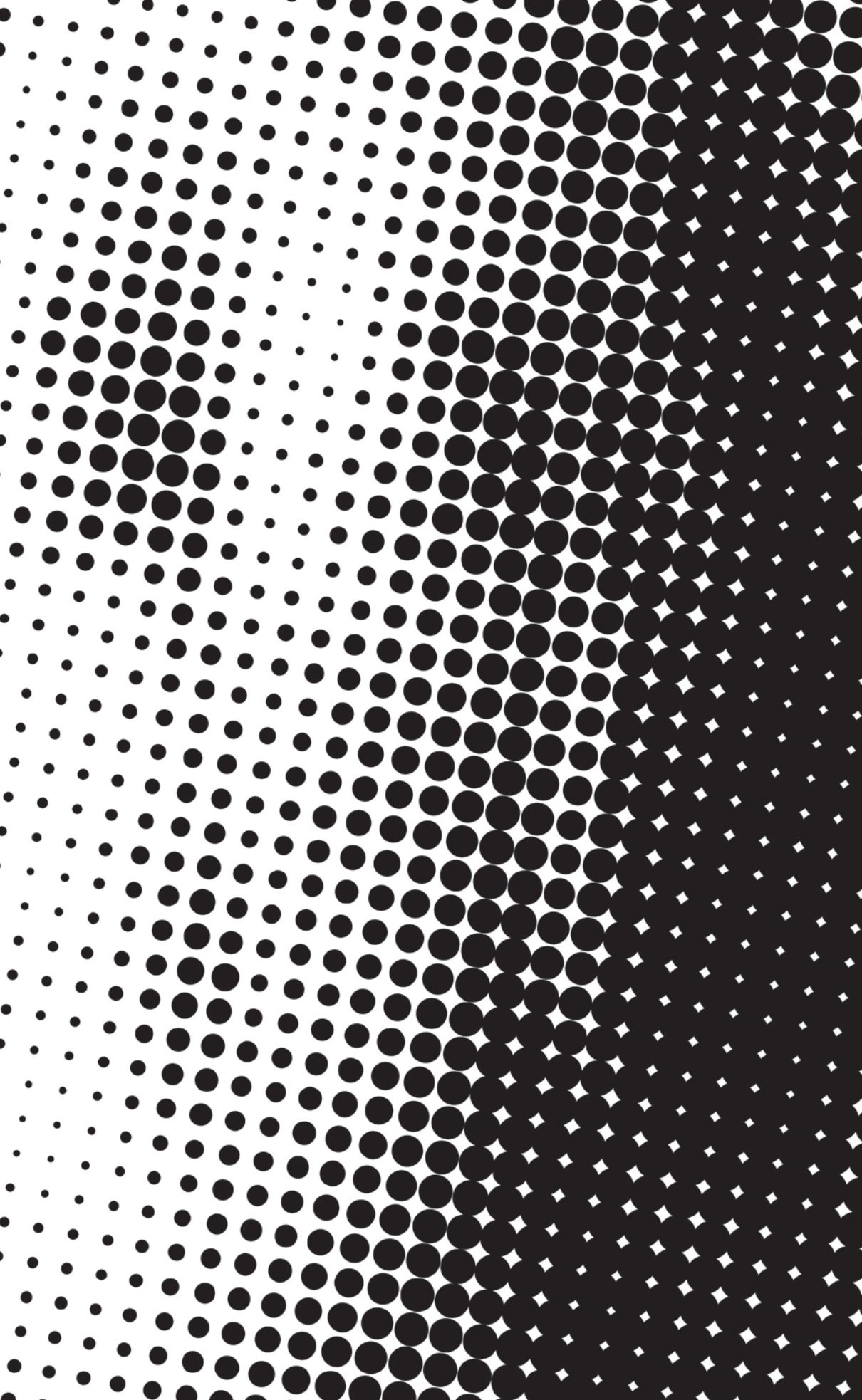

Max Bergolz, *Nasilje kao generativna sila. Identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici* (prev. Senada Keso), Buybook, Sarajevo — Zagreb, 2018. (Ilija Vujačić[*])

Nasilje i nacionalizam: kako su doista povezani?

Nasilje na Balkanu je previše opisano, a premalo objašnjeno.
Britanski istoričar Mark Tompson

Uvod

Erupcija identitetskih pitanja i problema, porast nacionalizma i brojni etnički sukobi u svijetu, proizveli su rast interesovanja za preispitivanje ustaljenih formi društvene integracije, proučavanje nacionalizma, etničkih sukoba i nasilja. Novo polje istraživanja tzv. etničkih studija, znatno je unaprijedilo naša saznanja o nacionalizmu. Otvorena je nova stranica u istraživanju nacija i nacionalizma, uticajnim radovima tzv. razvojnih studija o naciji i nacionalizmu, istraživanjem ekonomskih, političkih i kulturnih promjena koje su vodile nastanku nacija i nacionalizma, poput, sada već klasičnih, radova Ernesta Gelnera (Gellner), Benedikta (Benedict) Andersona, Entoni Smita (Anthony Smith) i Erika Hobsbauma (Eric Hobsbawm).[1] Pored ovih opštih rasprava o nacionalizmu napra-

[*] Univerzitet Donja Gorica, Humanističke studije, ilija.vujacic@udg.edu.me.

[1] Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Cornell Univerity Press, Ithaca, 1983. (Ernest Gellner, *Nacije i nacionalizam*, prev. Tomislav Gamulin, Politička kultura, Zagreb, 1998); Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, London, 1983. (Benedikt Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica*, prev. Nataša Čengić i Nataša Pavlović, redaktura Silva Mežnarić, Plato, Beograd, 1998); Anthony Smith, *The Ethnic Origins of Nations*, Basil Blackwell, Oxford, 1986; Eric Hobsbawm, *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge University Press, Cambridge, 1990. (Erik

vljen je, s druge strane, veliki pomak u mikro-analizama političkog nasilja i posebno etnički motivisanog nasilja u različitim društvenim kontekstima na lokalnom nivou u Aziji (Kina, Indija, Indonezija), Istočnoj Evropi (Ukrajina, Poljska) i Africi (Kongo, Alžir, Ruanda) i Južnoj Americi (Gvatemala).

Osim toga, i pluralizovanje pristupa u socijalnoj teoriji u novije vrijeme[2] donijelo je nove prodore u istraživanju nacionalizma i etničkog nasilja. Povezivanjem dva ranije nepovezana polja istraživanja (etničkih konflikata i političkog nasilja)[3] napravljen je dodatni napredak u istraživanju dinamike nasilja i etnicizacije, sa identifikovanjem mentalnih obrazaca i mehanizama, i procesa koje podrazumijeva etničko nasilje. Zahvaljujući pluralizaciji metoda i pristupa (pored glavnog spora primordijalista i konstruktivista)[4] došlo je do znatnog usložnjavanja i bogaćenja istraživanja različitim, pa i međusobno suprotstavljenim, ali konvergirajućim pristupima teorije umreženosti, individualističke teorije racionalnog djelovanja, konstruktivizma, interpretativnog pristupa i postmodernističkog naglašavanja fragmentarnosti i erozije fiksnih oblika i jasnih granica.

Plod takve orijentacije u istraživanju etničkog nasilja predstavlja i knjiga Maksa Bergholca (Max Bergholz) koji je, upravo zahvaljujući tome, došao do prosvjetljujućih rezultata. Tako smo dobili jednu izuzetnu knjigu koja rasvjetljava jedan konkretan slučaj (etničko nasilje u Zapadnoj Bosni 1941. godine) ali i daje značajne teorijske uvide vezane za etničko nasilje i nacionalizam uopšte. Radi se o knjizi koja je znatno unaprijedila cijelo polje istraživanja etničkih konflikata i nasilja, pristupajući kontekstualnom istraživanju konkretnog masovnog nasilja i stavljajući ga u širi teorijski okvir. Tako je otvorila novu stranicu u istraživanju etničkog nasilja. Čim je objavljeno, djelo je zadobilo veliku pažnju, kako time što je to prvo takvo djelo

---

Hobsbaum, *Nacija i nacionalizam od 1780. Program, mit, stvarnost*, prev. Svetlana Nikolić, „Filip Višnjić", Beograd, 1996)

2 O razvoju različitih pristupa u socijalnoj teoriji i plediranju za njihovo kombinovanje up. Donatella della Porta i Michael Keating (eds), *Introduction to Approaches and Methodologies in the Social Science*, *A Pluralist Perspective*, Cambridge University Press, Cambridge UK, 2008, posebno pp. 19–39; za političku nauku up. David Marsh and Gerry Stoker (eds), *Theory and methods in political science*, Mcmillan, Basingstoke, Hampshire, 1995. (do sada postoji pet revidiranih izdanja) ili prevod: David Marsh, Gerry Stoker (ur.), *Teorije i metode političke znanosti*, FPN, Zagreb, 2005.

3 O tome up. Rogers Brubaker, David Laitin, "Ethnic and Nationalist Violence", *Annual Review of Sociology*, No. 24, 1998, pp. 425–427. Dostupno na: https://www.semanticscholar.org/paper/Ethnic-and-Nationalist-Violence-Brubaker Laitin/a4457b85b792844bbefb27e20895262745390823

4 O tome kako se ovaj spor ne može svesti samo na suprotstavljene pozicije primordijalista i konstruktivista, ali i o dominaciji konstruktivističkog pristupa up. Andreas Wimmer, "The Making and Unmaking of Ethnic Boundaries: A Multilevel Process Theory", *American Journal of Sociology,* Volume 113, Number 4. (January 2008) pp. 271–272. (Dostupno na: http://www.columbia.edu/~aw2951/WimmerMakingUnmaking.pdf)

o nasilju u ovom dijelu svijeta tako i time što je nadmašilo mnoge takve situacione studije svojim širim teorijskim zahvatom.

Da se radi o jednoj doista izuzetnoj knjizi potvrđuje i to da je ovaj četrdesetogodišnjak, vanredni profesor istorije na Univerzitetu Konkordia (Concordia) u Montrealu, odmah osvojio pažnju stručnjaka u polju istraživanja etničkih studija i političkog nasilja. Čim je objavljena 2016. počele su da pljušte nagrade, čak pet nagrada za najbolju knjigu od 2017. do danas,[5] kao i brojni prikazi u vodećim svjetskim časopisima[6] i nekoliko okruglih stolova povodom knjige. Tome se pridružuju prikazi i intervjui za hrvatske, bosanske i beogradske novine i časopise i promocije u Zagrebu, Beogradu, Sarajevu i Bihaću povodom prevoda.

Knjiga predstavlja znatno prerađenu verziju njegove doktorske disertacije odbranjene na univerzitetu u Torontu 2010. godine, pod naslovom *Niko od nas se nije usudio ništa da kaže: masovna ubijanja u jednoj bosanskoj zajednici za vrijeme Drugog svjetskog rata i postratna kultura ćutanja*.[7] Razlika između disertacije i knjige sastoji se u tome što je — pored zajedničkog dijela istorijskog narativa o etničkom nasilju u okolini Kulen-Vakufa 1941. godine — prva fokusirana na politiku sjećanja od 1941. do 1981. godine (2/3 disertacije), dok se u knjizi autor usredsredio više na teorijsku raspravu o odnosu identiteta, nacionalizma i nasilja. To pokazuje i konsultovana literatura. Dok u disertaciji preovlađuje literatura o kulturi sjećanja i masovnom nasilju koje se pamti, prećutkuje i prigušuje i njegovim posljedicama (160 bibliografskih jedinica), ona je u knjizi zamijenjena literaturom o naciji, nacionalizmu, identitetima i nasilju (70 bibliografskih jedinica). Naime, ranija literatura vezana za kulturu i

---

5 Laura Šenon nagrada Ninovic Instituta za evropske studije (2019); Nagrada za knjigu iz evropskih studija Savjeta za evropske studije (2017); Nagrada američkog udruženja za istoriju (2017); Nagrada Hariman Rotčild Udruženja za istraživanje nacionalnosti za etničke studije (2017); Nagrada Kanadskog udruženja slavista (2017), a bila je i u najužem izboru za Knjigu godine Instituta za studije genocida (2017).

6 Up. tako dva odlična kritička prikaza: John Paul Newman, Review of Bergholz, Max, Violence as a Generative Force: Identity, Nationalism, and Memory in a Balkan Community and Hajdarpasic, Edin, Whose Bosnia? Nationalism and Political Imagination in the Balkans, 1840–1914. H-Genocide, H-Net Reviews. August, 2018. Dostupno na: http://www.h-net.org/reviews/showrev.php?id=52425; i Kjell Anderson, "Book Review: Violence as a Generative Force: Identity, Memory, and Nationalism in a Balkan Community", Genocide Studies and Prevention, Vol 12, Issue 1, Article 11, 2018, pp. 103–105. Dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/325889737_Book_Review_Violence_as_a_Generative_Force_Identity_Memory_and_Nationalism_in_a_Balkan_Community

7 *None of us Dared Say Anything: Mass Killing in a Bosnian Community during World War II and the Postwar Culture of Silence,* by Max Bergholz, A Thesis submitted in conformity with the requirements for the Degree of Doctor of Philosophy Graduate Department of History University of Toronto, © Copyright by Max Bergholz, 2010
dostupno na: https://tspace.library.utoronto.ca/handle/1807/33800

politiku sjećanja, ceremonije i manifestacije komemoracije, sada je, sa pomjeranjem fokusa, uglavnom vezana za prisilne migracije, etnička čišćenja, nasilje u građanskim ratovima, kolektivno nasilje, međuetničku saradnju, spašavanja. Iz tog razloga u knjizi se koriste poznata djela o etničkom i političkom nasilju, koja nijesu konsultovana za disertaciju.[8] Ovo pomjeranje fokusa istraživanja sa kulture sjećanja na obuhvatno tretiranje odnosa nacionalizma, nasilja i sjećanja, odnosno pamćenja i na to kako nasilje utiče na modifikovanje identiteta i transformaciju odnosa među zajednicama koje su doživjele međusobno nasilje, dovelo je i do promjene pristupa, od dominantno narativne prirode disertacije, ka empirijski hranjenom preovlađujuće teorijskom raspravom u knjizi. To sada podrazumijeva smještanje istraživanog istorijskog događaja u širi teorijski kontekst sa značajnim teorijskim zaključcima o etničkom nasilju uopšte.

Autor je na knjizi (uključujući i disertaciju) radio čitavih deset godina (od 2006. do 2016) što je uključivalo iščitavanje brojne literature, mukotrpan arhivski i terenski rad i konsultovanje ogromnog broja dokumenata, objavljenih i neobjavljenih. Na kraju knjige je data literatura podijeljena na neobjavljivanu arhivsku građu (48 fondova iz 12 arhiva u Zagrebu, Beogradu, Bihaću, Karlovcu, Banja Luci, Sarajevu), objavljena dokumenta (21), neobjavljene rukopise (3), dnevne listove iz tog perioda (5), intervjue (24), memoare i romane (93), i sekundarnu literaturu (230 bibliografskih jedinica). Knjiga je ilustrovana mapama i fotografijama. Kroz knjigu se „lako prolazi" jer je opremljena obimnim, detaljnim i preciznim predmetnim i imenskim registrom na 11 strana, što olakšava snalaženje u ovoj kompleksnoj i sadržajno nabijenoj knjizi.

Radi informativnosti ovog prikaza, prvo ću dati u opštim crtama sadržaj knjige, a potom ću se više zadržati na njenim ključnim provokativnim tezama i kritičkim nalazima i na njeno smještanje u okvir aktuelne teorije etničkog nasilja. Iz tih razloga, mnogo toga informativnog i važnih konkretnih otkrića i uvida vezanih za nasilje u Zapadnoj Bosni — što inače zavrjeđuje posebnu pažnju i ima veliki značaj za istraživanje etničkog nasilja na ovim prostorima — će morati ostati po strani.

Osnovna tema knjige jeste etničko nasilje u Zapadnoj Bosni, tačnije u regionu oko Kulen Vakufa za vrijeme Nezavisne države Hrvatske, počinjeno od početka jula do prve polovine septembra 1941. godine. Knjiga predstavlja kombinaciju istorijskog narativa o konkretnom etničkom nasilju i empirijski zasnovane teorije o međuetničkom nasilju

[8] Pored konsultovanja teorijsko-metodoloških radova Brubejkera (Rogers Brubaker), Kolinsa (Randal Collins), Kalivasa (Stathis Kalyvas), Lejtina (David Laitin), Snajdera (Timothy Snider) tu su posebno mjesto našle i knjige o konkretnim slučajevima etničkog nasilja i genocida u Ruandi, Istočnoj Poljskoj, Istočnoj Galiciji, Misuriju, Alžiru, Zapadnoj Ukrajini i Poljskoj, nacističkoj Rumuniji, a posebno, sada već nadaleko poznate, studije Skota (Scott Strauss) i Grosa (Jan T. Gross) — kao materijal za kompariranje sa nasiljem u Bosni, a radi izvođenja širih teorijskih zaključaja o etničkim sukobima i nasilju uopšte.

u multietničkim zajednicama. Narativ daje detaljan, na ogromnom empirijskom materijalu oslonjen opis strahotnog kolektivnog nasilja među etnički antagoniziranim zajednicama, prvo ustaški pokolj pravoslavnog stanovništva nekoliko sela (oko 700 žrtava nenaoružanog civilnog stanovništva) a potom neselektivno masovno nasilje tzv. ustanika, tj. od ustaškog terora odbjeglog srpskog stanovništva nad svojim komšijama katolicima i muslimanima u selima oko Kulen Vakufa i u samom Kulen Vakufu (oko 2000 muškaraca, žena i djece). Ukupno je od početka jula do prve polovine septembra ubijeno 3300 ljudi, što je 20% stanovištva tog kraja 1941. godine, što, ako izuzmemo pogrome Jevreja i Roma, spada među najveće ljudske gubitke u lokalnoj zajednici u Drugom svjetskom ratu.[9]

Knjiga je podijeljena na tri dijela: prvi („Historija“) upoznaje čitaoce sa istorijom Kulen Vakufa od otomanskog doba (17. vijek), preko habzburškog perioda (1878–1918) do jugoslovenskog i početka Drugog svjetskog rata. Naime, da bi što cjelovitije istražio i objasnio međuetničke sukobe početkom 1941. godine, autor je istraživao istoriju Kulen Vakufa i promjene lokalnih sukoba i solidarnosti, koje su slijedile promjene država, granica i gospodara, što je donosilo i preraspodjele zemljišta i bogatstva i tim povodom sukobe dominantno ekonomskog karaktera. Ovo je autoru potrebno da bi dao detaljnu istoriju oblika društvene identifikacije, osnova za koheziju i sukobe i kasnijih faktora koji su od mirnih komšija stvarali koljače, dovodili do ubijanja, ali i načina na koje su do juče zakrvljene komšije poslije Drugog svjetskog rata ponovo gradile suživot nakon počinjenog međusobnog nasilja. Tako on istražuje vlasničke sporove, sudske procese i sukobe pojedinaca (pojedinačne slučajeve silovanja, ubistava, pljački i kriminala za koje je utvrdio da su bili „unutaretnički, podjednako uobičajeni kao i međuetnički“ /str. 69/),[10] ali i politička i etnička razvrstavanja u pojedinim periodima, da bi ukazao na prirodu sporova, a s tim u vezi i evoluciju značenja etniciteta u različitim periodima, kao i relevantnost etniciteta i nacionalizma za kanalisanje nasilja. Razlog ovakvom praćenju sukoba, analiziranom na obimnom materijalu, jeste da bi se utvrdilo kakvi su bili međuetnički odnosi i u kojoj mjeri su etnčka vezanost i nacionalizam bili relevantni

---

[9] Up. Max Bergolz, *Nasilje kao generativna sila (identitet, nacionalizam i sjećanje u jednoj balkanskoj zajednici)*, (prev. Senada Keso), buybook, Sarajevo — Zagreb, 2018, str. 257. (u nastavku se odnosne strane iz knjige navode direktno u tekstu).

[10] Up. i: „Ti sukobi su često bili lični i unutaretnički... Podaci o kriminalu u ovom kraju sugeriraju sličnu dinamiku, pri čemu je glavna osnova sukoba bila unutaretnička i čisto lična, a ne međuetnička... Kvalitativni dokazi sugeriraju da su takva krivična djela, kao i nasilni slučajevi poput silovanja i ubistava, bila više unutaretničke nego međuetničke prirode“ (str. 65); „Dokazi sugeriraju da je tokom 1930-ih među onima koji nisu bili politički aktivni svakodnevna interakcija među komšijama bila općenito mirna, s malo primjetnih sukoba na etničkoj osnovi.“ (str. 68–69); „Historija ovog kraja prije 1941. ne ukazuje da je rasprostranjeni sukob bio središnja dinamika lokalnih društvenih odnosa, a kamo li rasprostranjeni sukobi na etničkoj osnovi.“ (str. 88)

u prednasilno i nasilno doba i zašto je došlo do sukoba i nasilja, koje se negdje događalo, a negdje nije, s nastojanjem da se objasne i te geografske varijacije. Osnovni zaključak sa kojim Bergholc kreće u detaljnu analizu dinamike nasilja 1941. godine je da sporovi nijesu bili direktno etničkog karaktera, ništa više nego u drugim djelovima Bosne i Balkana i da je „potencijal za višestruke oblike sukoba postojao, ali je jednako tako postojao i potencijal za mir i kontrolu napetosti" (str. 72). U predratno doba nijedan pravac događaja — ni ka međuetničkim sukobima i nasilju, ni ka međuetničkom miru i saradnji, nije bio predodređen, kako pokazuje njegovo obuhvatno istraživanje predratnog perioda: „U proljeće 1941. godine (...) nije se činilo vjerovatnim da će u kulenvakufskom kraju doći do neke dramatične promjene" (str. 73).

Drugi dio („1941") predstavlja centralni dio knjige i u njemu se prati i opisuje cijepanje komunalnih veza, priroda, dinamika i intenzitet nasilja i bestijalni načini masovnog ubijanja. Bergholc je detaljno istražio događanja od aprila do prve polovine septembra 1941. godine i iznenadnu eksploziju neviđenog nasilja koje se događalo u više talasa, opisujući detalje brutalnosti ubijanja i navodeći šokantna svjedočenja malo preživjelih, usredsređujući se ipak više na objašnjavanje uzročnih veza događaja i otkrivanje motivacija aktera.[11] Akteri početnog nasilja su lokalne ustaše (i to u početku njih samo stotinak ili 1% od ukupnog broja Hrvata i Muslimana u toj regiji! /str. 89/)[12], uglavnom socijalno neprilagođenih marginalaca, neuglednih siromaha, skitnica, lokalnih lopova i pijanaca, frustriranih ličnosti sa margine socijalnog života[13], onih koji su nacionalističku ideologiju etničkog čišćenja NDH od Srba, Jevreja i Roma iskoristili kao priliku za pljačku i sticanje materijalne dobiti, izravnavanje starih računa, poboljšanje svog socijalnog položaja, sticanje moći, uz šta je išlo postepeno i ostvarenje „konačnog rješenja" lokalnih sukoba pokretanjem nasilja na etničkoj osnovi, kojima se u pohodima na srpska sela, iz lukrativnih razloga ili pod prisilom[14], pridružuju komšije iz hrvatskih i muslimanskih sela. Nakon dva mjeseca nastupa reaktivno nasilje amorfne grupacije tzv. ustanika, to jest pobunjenih Srba prognanika, onih koji su napustili svoje domove i izbjegli u šume, jednog

---

[11] Ovakvi narativi čine knjigu bogatu detaljima ukorijenjenim u „podroban opis" (thick description), da se pozovemo na interpretativnu teoriju kulture Kliforda Girca (Cliford Geertz).

[12] Od 12 ustaša koji su u početku paradirali selima i pljačkali, čak 6 su bili bivši kriminalci, ali su se ustašama pridruživali i ljudi iz srednje klase, npr. i lokalni trgovci koji su dobili priliku da „radikalno promijene pravila poslovanja" (str. 92).

[13] Konsultujući obimnu literaturu sličnih mikroistorija nasilja u drugim djelovima svijeta i uopšte literaturu o političkom nasilju, Bergholc utvrđuje da je slična dinamika primijećena i u drugim slučajevima sa sličnim socijalnim profilom začetnika i izazivača nasilja. Up. str. 94.

[14] O sličnoj dinamici nasilja širom svijeta i korišćenju unutargrupnog nasilja da bi se držali pod kontrolom oni u čije ime nasilnici navodno postupaju up. fn. 53, str. 354.

heterogenog pokreta koji je tada još daleko od jasnog razgraničenja između budućih partizana i četnika. I ustašama i ustanicima su se priključivala odnosna etnička sela, što pod prisilom, što iz straha, što iz osvete. Bergholc prati cijelu dinamiku uvećanja ovih početnih grupa i promjene motiva i mentalnih obrazaca[15] kojima se rukovode.

Ukazujući na etnicizirano političko polje koje je stvorila NDH svojom politikom etničkog čišćenja, kao opšti društveni i politički milje, i na njegov uticaj na izazivanje međuetničkog nasilja sa odobravanjem pljačke nehrvatskog stanovništva od strane ustaša, on utvrđuje da nijesu bila potrebna duboko usađena nacionalistička osjećanja da bi došlo do nasilnog ponašanja. Pritom Bergholc to čini uz identifikovanje glavnih eksponenata, ustaša i ustanika, među kojima se nalaze i zagovornici eskalacije nasilja, koji djeluju neselektivno prema pukoj etničkoj pripadnosti i zagovornici njegovog obuzdavanja, koji se rukovode selektivnim pristupom, prema tome kako se neki pojedinac ponašao u prethodnom periodu, a ne prema pukoj etničkoj pripadnosti.

Bergholc, dakle, otkriva, analizira i objašnjava niz međusobno uslovljenih događanja masovnog etničkog nasilja, koji nijesu bili sasvim nepoznati javnosti, ali su u literaturi opisivani uglavnom jednoznačno (sa stanovišta ovih ili onih žrtava), pa je većina tih djela mononacionalna i etnički selektivna.[16]

---

[15] Multidisciplinarnost Bergholcovog pristupa pokazuje i ovo njegovo korišćenje koncepata iz različitih disciplina društvene nauke i humanistike, poput ovog socijalno-psihološkog koncepta mentalnih obrazaca, pozajmljenog od socijalnih psihologa, kao predrasudnih sistematskih obrazaca mišljenja i djelovanja. Tako Bergholc govori o tri mentalna obrasca koji su u poslijeratnom periodu strukturirala mišljenje ljudi o odnosima među zajednicama i koji nude uvid u složenu prirodu ovih odnosa: sloga, „bratstvo i jedinstvo" i nesloga (str. 277–283).

[16] Prema Bergholcovom istraživanju službena jugoslovenska poslijeratna istoriografija se uglavnom ograničavala na opise događaja, prebrojavala žrtve i navodila svjedočenja, a nije davala skoro nikakva objašnjenja, niti se bavila vezom nacionalizma i nasilja, niti uzrocima i dinamikom nasilja u NDH, zadržavajući se uopšteno na nediferencirana „fašistička zlodjela" i „žrtve fašističkog terora", što je više skrivalo nego otkrivalo istorijsku istinu. Ali ni radovi nastali u Hrvatskoj, Srbiji i Bosni devedesetih godina prošlog vijeka i kasnije, nijesu dalje odmakli od pukog slikanja nasilja i prebrojavanja „svojih" žrtava po principu „etnicizirane selektivnosti", što ima malu ili nikakvu heurističku vrijednost. Rezultat je simplifikovano, uopšteno i univerzalističko „objašnjenje" svedeno na međusobno ubijanje etničkih skupina, kao da je nasilje unaprijed predodređeno davnim istorijskim faktorima. Bergholc zaključuje da je južnoslovenska istoriografija koja se bavila etničkim nasiljem uglavnom etnički pristrasna i predubjeđenjima natopljena i drži se uglavnom dva zaključka: prvo, da su cijele etničke grupe kolektivni akteri, i drugo, da se nasilje rađa iz pretpostavljene „duboko usađene nacionalističke ideologije" (str. 26). Pri tome Bergholc u opravdanoj kritici ove pristrasne istoriografije ukazuje da upravo zanemarivanje (bilo ono namjerno ili nenamjerno) specifičnih uzroka pojedinačnog nasilja i ispitivanje zašto do njega dolazi baš tada i tamo gdje se događa, a ne na drugom mjestu i u drugo vrijeme, onemogućava autore da adekvatno razmotre odnos između etniciteta, nacionalizma i nasilja, pa se sve svodi na pojednostavljenu (dodao bih, i krajnje opasnu) tezu o duboko usađenoj etničkoj netrpeljivosti. To je, po

Posljednji dio („Nakon nasilja među zajednicama“) je rasprava o traumatičnim sjećanjima na nasilje, kako se pojavljuju u postkonfliktnom periodu. U tom dijelu se posebno razmatra etniciziranje politike od strane nove vlasti u socijalističkoj Jugoslaviji koja, na paradoksalan način, svojom ideologijom „bratstva i jedinstva“ — koja je trebalo da dovede do deetnicizacije politike — upravo je etnicizirala. On ovdje uvodi intrigantni koncept „naprasne nacionalnosti“ (sudden nationhood), kojega u disertaciji nije bilo, da bi objasnio slučajeve naglog izbijanja nacionalizma u pojedinim slučajevima sporova i sukoba na sasvim neetničkim osnovama, u kojima se potisnuta sjećanja na nasilje ponovo prizivaju u inače mirnoj koegzistenciji različitih etničkih skupina u multietničkoj sredini. Radi se o automatskom emocionalnom odgovoru na inače neetnički obojene sukobe i sporove[17], a ne o racionalnoj odluci materijalizacije nacionalnih razlika, inače odsutnih. Ovim pojmom naprasne nacionalnosti Bergholc ustvari pokazuje kako nepredviđeni i neočekivani događaji radikalno i naglo transformišu društvene odnose, time što se u svakodnevnom životu, do tada beznačajne nacionalne razlike naglo materijalizuju eksplozivnim izbijanjem nacionalizma na površinu.

Tu autor zaključuje da reakcije na takve incidente ne proizvodi unutrašnji osjećaj antagonističke kulturne razlike među mještanima, nego je „specifična historijska dinamika neke pojedince učinila sklonima da sukobe tumače na antagonistički način“ (str. 287). Kao i u slučaju izazivača i eskalatora nasilja 1941. godine Bergholc daje socijalni profil i ovih poratnih potpaljivača naprasne nacionalnosti: stanovnici ruralnih područja, gdje je i nasilje bilo češće, intimnije i žešće; srednjih godina; bivši učesnici četničkih i ustaških formacija; njihova djeca hranjena etno-sjećanjima i guslanjima o „krvci do koljena“ i članovi porodica žrtava, kao i kažnjeni za masovna ubijanja. Takav mentalni obrazac, zaključuje Bergholc, „nije dominirao u svakodnevnom životu, morao je biti podstaknut incidentom“ (str. 289–290). Štaviše, Bergholc pokazuje da čak i usred međuetničkog razdora, sukoba, pa i nasilja, postoje slučajevi građenja međuetničke

njemu, i osnovni razlog zašto se sukobi na Balkanu vide kao „patološki etnički sukobi“ koji proizilaze iz navodne patološke mržnje. Argumentovano odbacujući ovakve pristupe Bergholc u svom istraživanju polazi od uvjerenja da u istraživanju etničkog nasilja u Zapadnoj Bosni treba pristupiti kroz mikro- i mezoanalizu, neopterećenu predrasudama i stereotipima ove vrste, vođenu sofisticiranim pristupom, što bi upravo depatologizovalo tu istoriju, jer bi „rasvijetlilo naše još uvijek slabo razumijevanje uzroka i dinamike nasilja, kao i njegovog odnosa prema nacionalizmu i ‘etničkom sukobu’“ (str. 26). Bergholc je upravo to uradio u ovoj knjizi za nas. Daleko od toga da je to dovoljno, ali je ukazao na koji način treba ići ka naučnim objašnjenjima nasilja.

[17] U sudskim procesima samo 1961. godine u kulenvakufskom kraju procesuirano je 110 nacionalističkih („šovinističkih“) ispada, a još hiljade širom Bosne i Hercegovine. U periodu od 1958. do 1961. godine bilo je 329 fizičkih napada izazvanih nacionalističkim ispadima u kojima je učestovalo čak 2500 ljudi. Pa ipak, zaključuje Bergholc, „etničke kategorije za većinu nijesu bile dominatne u svakodnevnom životu, već su izbijale u trenutku nekog konflikta“ (str. 290).

solidarnosti i probijanje novonametnutih identitetskih granica slučajevima međuetničke pomoći i međukomšijskog spašavanja, pokušaja obuzdavanja nasilja ili bar njegovog usmjeravanja na selektivni pristup.

Procesna teorija analize na više nivoa

Bergholc je zaslužan za stavljanje lokalne dinamike nasilja u središte pažnje, ali i za dovođenje u vezu specifične dinamike nasilja u NDH i šire naučne rasprave o uzrocima, dinamici i posljedicama nasilja širom svijeta. Konsultujući, sada već brojnu, literaturu o slučajevima masovnog nasilja širom svijeta, on se koristi nizom komparativnih slučajeva da bi odgovorio na pitanje kako su se i zašto komšije, koje su dugi niz godina živjele u miru, našle u talasima šokantnog međuetničkog nasilja 1941. godine i kako je to posljedično djelovalo na njihove identitete i međusobne odnose. Sofisticirano razdvojivši heterogene kontekstualne fenomene koje obično podvodimo pod opšti nazivnik „etničkog nasilja" i koristeći procesnu teoriju na više nivoa, on je uspio da razumije kako se „etničnost" pojavljuje i s vremenom, pod pritiskom događaja, transformiše.

Ovo je prije svega istorijska studija, ali daleko nadilazi puku istoriografiju, a istorijski narativ mu služi za donošenje zavidnih teorijskih zaključaka, tako da se može reći da se radi o interdisciplinarnoj istorijsko-sociološko-politikološko-psihološkoj studiji, koja se služi savremenim uvidima istorije, sociologije, politikologije i socijalne psihologije. Zato je to jedna metodološki i saznajno kompleksna knjiga, koja donosi dva međusobno povezana rezultata. Naime, ona je tematski i po pristupu prije svega jedna mikro-istorijska studija koja nadilazi puku „studiju slučaja", pretvarajući se od istoriografske analize u teorijski utemeljenu, jer povodom jednog konkretnog događaja i kroz njegovu analizu postavlja i krupnija temeljna pitanja i na njih odgovara.[18]

[18] Mikroistorija predstavlja novi pristup i poseban žanr u istorijskoj nauci, koji se orijentiše na male jedinice analize (pojedince, događaje i manje zajednice, naselja i regione) i razlikuje se od puke studije slučaja, jer ne ostaje u okvirima konkretnog slučaja, već postavlja krupnija pitanja i bliža je socijalnoj i kulturnoj istoriji. Polazi od uviđanja da je svaka socijalna struktura rezultat interakcije brojnih faktora i individualnih strategija, koja se zbog svoje kompeksnosti može rekonstituisati samo kroz bliže posmatranje, orijentišući se na „anomalije, a ne analogije". Mikroistorija je započela da se razvija u Italiji sedamdesetih godina prošlog vijeka pod nazivom istorijska mikroanaliza (*microanalisi storici)* u djelima Grendija (Eduardo Grendi), koji je pisao o ekonomskoj antropologiji i Levija (Giovanni Levi), koji je pisao o seljačkim porodicama u Liguriji u 17. vijeku. Ova *microstoria* se proširila u Francusku i Njemačku, a zatim i na anglosaksonski svijet. Njen doajen je Karlo Ginzburg (Carlo Ginzburg) sa svojom knjigom *Sir i crvi* (*Il formaggio e i vermi,* Einaudi, Torino 1976, engl. izdanje*, Cheese and the Worms*, Johns Hopkins University Press, Baltimore, 1980), kao primjer kombinacije kulturne istorije, istorije mentaliteta i mikroistorije. To je vjerovatno i najpoznatiji i najčitaniji tekst iz mikroistorije. O samom pristupu up. više, „Microstoria e microstorie", a cura di Osvaldo Raggio, *Il Contributo*

Naime, istraživanje logike i dinamike nasilja predstavlja jedno od najistraživanijih polja političke nauke danas. Prvenstvena metodološka inovacija u ovim istraživanjima u posljednjih dvadeset godina jeste pomjeranje sa makro (državnog) nivoa objašnjenja do objašnjenja događanja na mezo (lokalna zajednica) i mikro nivou (pojedinci), a fokus na lokalnoj dinamici je centralna inovacija i u literaturi o nasilju u građanskim ratovima.[19] Uopšte je postalo neizbježno — da bi se odgovorilo na pitanje otkud nasilje u nekom konkretnom slučaju — ne samo ispitivanje tog slučaja u detalje, nego i veće obraćanje, sada u već obimnoj literaturi o političkom nasilju.[20]

Ova knjiga predstavlja važan i originalni doprinos tom istraživačkom polju, fokusirajući se na komunalne i individualne determinante nasilja. Ona donosi značajne teorijske uvide u prirodu i dinamiku etničkog nasilja u sklopu širih razmatranja identiteta, nacionalizma i politike sjećanja. Zahvaljući tome ona je neobično korisna za rasvjetljavanje brojnih dimenzija etničkog nasilja i za orijentaciju budućih istraživanja u postjugoslovenskoj istoriografiji i društvenoj nauci uopšte, jer daje detaljno, nepristrasno, objektivno, pošteno i neetnicizirano razmatranje. Ali je i od šireg teorijskog značaja, jer svojim nalazima otvara nove puteve u istraživanju u socijalnoj teoriji i donosi značajne heurističke inovacije u istraživanju identieta, etniciteta, nacionalizma i nasilja uopšte. Zato u analitičke svrhe možemo ovaj tekst posmatrati dvodjelno: jedan dio je istorijski narativ o konkretnim međusobnim pokoljima u Zapadnoj Bosni od jula do početka septembra 1941. godine, sa detaljnim opisom događanja i dinamike nasilja, ali i analizom motivacije uključenih pojedinaca i grupa komšija, njihovog socijalnog statusa i ponašanja, a drugi je teorijska

---

italiano ala storia del Pensiero: Storia e Politica (2013), na sajtu http://www.treccani.it/enciclopedia/microstoria-e-microstorie_%28Il-Contributo-italiano-alla-storia-del-Pensiero: -Storia-e-Politica%29/; kao i kritički članak samog Ginzburga (Ginzburg, „Microstoria: due o tre cose che so di lei", *Quaderni storici*, NUOVA SERIE, Vol. 29, No. 86 (2), COSTRUIRE LA PARENTELA: Donne e uomini nella definizione dei legami familiari (agosto 1994), pp. 511–539, dostupno na: https://www.jstor.org/stable/43778719. Za engl. prevod up. Carlo Ginzburg, „Microhistory: Two or Three Things That I Know about it", translated by John nad Anne C. Tedeschi, *Critical Inquiry* 20 (Autumn, 1993), dostupno na: https://www.researchgate.net/publication/249105639_Microhistory_Two_or_Three_Things_That_I_Know_about_It

[19] Pioniri u ovom pomjeranju težišta su Statis Kalivas (Stathis Kalyvas) i Elizabeta Džin Vud (Elisabeth Jean Wood). Kalivasova studija *Logika nasilja u građanskom ratu* (*The Logic of Violence in Civil War*, Cambridge University Press, Cambridge, 2006) predstavlja najistaknutije djelo te vrste. O prednostima istraživanja mikrodinamike up. Stathis N. Kalyvas, *Promises and pitfalls of an emerging research program: the microdynamics of civil war*, dostupno na: https://stathiskalyvas.files.wordpress.com/2016/01/kalyvas_ocv.pdf

[20] Za ovo je karakterističan spis Finkel, Evgeny and Straus, Scott (2012), "Macro, Meso, and Micro Research on Genocide: Gains, Shortcomings, and Future Areas of Inquiry", *Genocide Studies and Prevention: An International Journal*: Vol. 7: Iss. 1: 2012, Article 7, pp. 56–67, dostupno na: https://scholarcommons.usf.edu/gsp/vol7/iss1/7

rasprava o odnosu nasilja, identiteta, nacionalizma i sjećanja uopšte. „U analitičke svrhe“ — jer su opisi i objašnjenja u stvari uzajamno zavisni i prožeti, a teorijska izvođenja i zaključci se oslanjaju na empirijski materijal koji predstavlja istorijska priča — koja se opet dovodi u vezu sa sličnim situacijama nasilja drugdje u svijetu — i iz njega proističu, ali opet kao kritička refleksija starijih i novijih teorijskih rasprava o identitetu, nacionalizmu i nasilju. Kao što sam već napomenuo, u ovom prikazu se usredsređujem na teorijske inovacije i doprinose Bergholcove knjige.

Od mikroistorije do teorije etničkog nasilja

Tri su pitanja na koja Bergholc odgovara u tri dijela svoje knjige, a koja su mučila i teoretičare i obične ljude. Kako to da komšije koje su dugo živjele u miru i međuetničkom skladu odjedanput postaju naizmjenični počinioci i žrtve enormnog i brutalnog nasilja (prvi dio)? Zašto i na koji način dolazi do etničkog nasilja (drugi dio)? Kako se činovi nasilja odražavaju na odnose između ljudi i zajednica (treći dio)? Odgovarajući na ova pitanja Bergholc će otvoriti novo poglavlje u istraživanju odnosa nasilja, identiteta, sjećanja i nacionalizma. Za razliku od ustaljenih predrasudnih i stereotipnih odgovora koji dominiraju južnoslovenskom naučnom, a pogotovo publicističkom produkcijom, pojednostavljenih odgovora da je nasilje posljedica nacionalizma i duboko usađenog i decenijama razvijanog osjećanja etničkog konflikta, i da je proizvod unaprijed pripremljenog i promišljenog, planskog sprovođenja nasilja od strane centralne vlasti koju lokalni akteri samo sprovode, Bergholc uvjerljivo i na ogromnom komparativnom istraživačkom materijalu dokazuje da ne postoji nikakav „linearni istorijski put“ koji bi nužno vodio nasilju. On tako utvrđuje da nasilje počinje na lokalu, da ga pokreću manje grupe i da ono izaziva nacionalizam, a ne obratno, te da nije neki vrhunac i krajnji čin dugotrajne etničke mržnje među komšijama, nego naprotiv, posljedica sticaja složenih okolnosti i mnogih faktora, „jedinstveno stapanje događaja, bez jasno vidljive krajnje tačke“. Nasilje, štaviše, vodi formiranju, odnosno preoblikovanju etničkih identiteta i međuetničkih odnosa, „stvarajući nove percepcije etniciteta“, ali i transferu i stvaranju novih oblika i konfiguracija moći i novih oblika nacionalizma (str. 315). Ovim obrtanjem uzročno-posljedičnog odnosa između nacionalizma i nasilja Bergholc je uveo novi pristup objašnjenju interkomunalnog nasilja, koji nadilazi svođenje nasilja na posljedicu etničke vezanosti i nacionalizma.

Bergholc s pravom primjećuje da je jedan od osnovnih problema dosadašnjih istraživanja projektovanje današnjih nacionalnih identifikacija na događanja u prošlosti i pokazuje da se istraživanju mora prići praćenjem što u datom trenutku i na datom mjestu sami akteri kažu o svom identitetu i sa čime se identifikuju, zahvaljujući čemu možemo da pratimo i samu evoluciju i dinamiku rađanja, jačanja ili

slabljenja nacionalne identifikacije.[21] Upravo zahvaljujući tome što je slijedeći Brubejkera odstupio od „realnosti grupa" i „zdravorazumskog grupizma", tj. posmatranja nacija kao datih, realnih entiteta[22] i pošao od takođe Brubejkerovog uvida da identiteti nijesu fiksni nego fluidni[23] — pa kao što nacije nijesu neke primordijalne, „prirodne" grupe, tako ni sukobi nijesu neminovni — Bergholc se izdigao iznad većine radova koji objašnjavaju odnos nasilja i nacionalizma. Umjesto da „nacije"[24] shvati kao realne grupe, supstantivne entitete i kolektivne aktere, slijedeći Brubejkera, on se usredsređuje na nacionalnost i andersonovski rečeno „bivanje nacijom" (nation-ness)[25] kao praktičnoj kategoriji, institucionalizovanom obliku i uslovljenom događaju.[26] Tu je „nacija" prvenstveno kategorija prakse, a ne anali-

[21] Oslobađajući tako aktere nametnutih im etničkih grupisanja i rukovodeći se onim što sami akteri kažu u pogledu svoje etničke identifikacije, kao uputstvom kako treba koristiti etničke kategorije u konkretnom istorijskom istraživanju, Bergholc je pokazao svu ispravnost svog uviđanja da se „Moramo (...) oduprijeti potrebi da projiciramo svoje vlastite percepcije tih kategorija na ljude čiju historiju nastojimo ispričati (...) kako bismo odgovorili na izazovan zadatak razaznavanja kako etničke kategorije ljudima postanu važne — ili ne postanu važne — te kako i zašto te kategorije tokom vremena mijenjaju značenje i relevantnost" (str. 37).

[22] Za opštu kritiku grupizma up. Rogers Brubaker, „Ethnicity withouth groups" *Arch. europ. sociol,* XLIII, 2, 2002, pp. 163–189. (Dostupno na: http://bev.berkeley.edu/Ethnic%20Religious%20Conflict/Ethnic%20and%20Religious%20Conflict/1%20Identity/Ethnicity%20without%20Groups%20Brubaker.pdf), koji vidi grupizam kao „tendenciju da se odvojene, oštro razlikujuće, unutrašnje homogene, a spolja razgraničene grupe uzimaju kao sastavni elementi društvenog života, glavni protagonisti društvenih sukoba i osnovne jedinice socijalne analize", (p. 163), što u slučaju etniciteta i nacionalizma znači sklonost da se etničke grupe i nacije tretiraju „kao supstantivni entiteti kojima se mogu pripisati interesi i djelovanje", pa čak i „jedinstveni kolektivni akteri sa zajedničkim svrhama" (isto).

[23] Bergholc slijedi Brubejkerov i Kalhunov (Craig Calhoun) stav da „etnicitet" i „nacija" nijesu „žive stvari", niti „apstraktni kolektvini akteri kojima ljudi nekako prirodno pripadaju i kroz koje djeluju", već se prije svega radi o „mentalnim okvirima ili načinima" gledanja na svijet i njegovo tumačenje, koji nijesu ni duboki ni trajni, a ponajmanje prirodni (jer su tobož „primordijalni"), nego su fluidni i labavi, te se među ljudima „naprosto 'dešavaju' u određenim trenucima i situacijama" (str. 37). O tome više u: Rogers Brubaker, *Nationalism Reframed. Nationhood and the National Question in the New Europe*, Cambridge University Press, Cambridge, 1996, pp. 13–22, dostupno na: https://www.cambridge.org/core/books/nationalism-reframed/85DFC802FE96095F938638873DA92F3D

[24] Slijedeći svoje uvjerenje o fluidnosti kategorije nacije Bergholc dosljedno u knjizi pojam nacije stavlja pod navodnike.

[25] Benedikt Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica*, prev. Nataša Čengić i Nataša Pavlović, redaktura Silva Mežnarić, Plato, Beograd, 1998.

[26] O tome up. Rogers Brubaker, "Rethinking nationhood: nation as institutionalized form, practical category, contingent event", *Contention*, Vol. 4, No. 1, Fall, 1994. Dostupno na: http://www.sscnet.ucla.edu/soc/ faculty/brubaker/ (postoji i hrvatski prijevod Jasenke Kuček, Rogers Brubaker, „Promišljanje nacionalnosti: nacija kao institucionalizovani obrazac, praktična kategorija, uvjetovani događaji" (dostupno na: https://hrcak.srce.hr/file/114985): „Započeo sam

ze, pri čemu se za razumijevanje nacionalizma treba razumjeti praktična upotreba pojma nacije, načini na koje ona može da konfiguriše i strukturiše percepcije, misao i iskustvo, da organizuje diskurs i političko djelovanje.

Tako Bergholc nadilazi neproduktivne rasprave o nacionalizmu uopšte i hvata se u koštac sa stvarno prakticiranim nacionalizmom jednog određenog regiona. Pritom ukazuje na ograničenja nacionalizma kao heurističkog mehanizma i analitičkog sredstva, uvjerljivo tvrdeći da su istraživanja nasilja na makronivou na Balkanu propustila da uzmu u obzir širi socijalni i politički kontekst i veću složenost dinamike nasilja, što se jedino može zapaziti samo na mnogo nižem, lokalnom, nivou istraživanja. Zato je, po Bergholcu, pokušaj da se nasilje među zajednicama razumije prosto kao stvar međuetničkog spora stvorila pogrešna viđenja nasilja. Bergholc je pokazao da međuetnički sporovi nijesu igrali nikakvu ulogu u svakodnevnom životu, izuzev u momentima intenzivne nasilne konfrontacije u vidu naprasnog nacionalizma podstaknutog sjećanjima na nasilje. Za njega nacionalizam nije prirodni i uvijek prisutni faktor, već nestalan i iskazuje se „naprasno", ali ipak sa snagom da transformiše postojeće komunalne veze i tako „stvori" identifikacije koje prije toga nijesu imale velikog značaja. Stoga on nasilje i vidi kao „generativnu silu". Naime, nasilje je manje posljedica unaprijed date etničke identifikacije i konfrontacije, pa je otud „generativno", jer se odvija po sopstvenoj logici i dinamici, a kao posljedicu ima „rađanje identiteta" i generisanje nacionalizma, jer u memoriji fiksira etničke identitete koji su inače, kako pokazuje njegova analiza, fluidni i kontigentni. Do toga Bergholc dolazi zahvaljujući svojoj minucioznoj analizi dinamike nasilja, koja pokazuje da kontingencija, lokalni odnosi i lični izbori uveliko utiču na tok događaja. Time se na najbolji način negira stereotip da se na ovim prostorima „istorija ponavlja". Bergholc pokazuje da lični izbori tvore istoriju i da se u osnovi nasilja nalaze faktori koji su uveliko pod kontrolom ljudi, a ne neke mistične „istorijske sudbine".

Bergholc je uspio da pokaže nešto što do sada nije uspješno urađeno, ako je i pokušano, a to je da objasni nasilje u Bosni utvrđujući zašto se desilo. A to je uspio zahvaljujući svojoj događajnoj perspektivi (*eventful perspective*), usredsređujući se na transformativne događaje i procesualnu dinamiku složene interakcije i promjenljivih mentalnih obrazaca kao nasiljem podstaknutih naglih promjena u idejama, stavovima i ponašanju. Tako je ispunio prazninu koju je početkom devedesetih godina prošlog vijeka zapazio Brubejker, kada je rekao

---

pitanjem — kako bi trebalo razmišljati o nacionalnosti i *bivanju nacijom*, i kako su oni umiješani u nacionalizam. Svedeno na formulu, moj je zaključak da je potrebno usredotočiti se na naciju kao na kategoriju prakse, na nacionalnost kao na institucionalizirani kulturni i politički obrazac, a na *bivanje nacijom* kao na uvjetovani događaj ili zbivanje. Treba se suzdržati od upotrebe analitički sumnjivih ideja o 'nacijama' kao o zbiljskim, trajnim kolektivima". (Rogers Brubaker, „Promišljanje nacionalnosti..." str. 114)

da ne zna ni za jednu „održivu analitičku raspravu o bivanju nacijom (*nationness*) kao događaju, kao o nečem što se naglo kristališe, a ne postepeno razvija, kao uslovljenoj, konjukturno fluktuirajućoj i nepouzdanoj viziji i osnovi individualne i kolektivine akcije, prije nego kao relativno stabilnom proizvodu razvojnih trendova u ekonomiji, politici i kulturi".[27] Zahvaljujući tome Bergholc je uspio da razumije i objasni procesualnu dinamiku nacionalizma i njegova detaljna studija ovakve procesualne dinamike je ona koja je ispunila očekivanje Brubejkera da će se ovakvim pristupom pojaviti „najoriginalniji i najznačajniji rad o nacionalizmu u dolazećim godinama, rad koji obećava teorijski napredak koliko i bogatije razumijevanje određenog slučaja".[28] Upravo to predstavlja Bergholcova knjiga!

Postoje mišljenja da Bergholc, posebno u poglavlju o naprasnom nacionalizmu, unekoliko zanemaruje snagu etničkog identiteta, a prenaglašava savitljivost i fluidnost nacionalizma i grupnih identiteta uopšte, i da zanemaruje činjenicu da je osjećanje grupne pripadnosti i solidarnosti na etničkoj osnovi često istrajnije i tvrdoglavije, nego što bi se na osnovu njegovog koncepta naprasne nacionalnosti moglo zaključiti. Odnosno, da etnička vezanost nosi u sebi neku dublje urezanu istrajnost tekućih percipiranja grupnog članstva, koliko i trenutne povremene eksplozije naprasne nacionalnosti. Pa i ućutkivanje, proskribovanje i kriminalizovanje nacionalizma, tj. „šovinizma", kako je imenovan u socijalističkoj Jugoslaviji, i društvena i politička utišanost etničnosti, nijesu uspjeli da spriječe razbuktavanje naprasne nacionalnosti, jer je i samo „bratstvo i jedinstvo" svojom nametnutošću doprinijelo tome kada su stege te ideologije i politička moć njenih čuvara popustili. Štaviše, da upravo koncept naprasne nacionalnosti može, paradoksalno, poslužiti nacionalistima kao dokaz istrajnosti nacionalnih osjećanja i njihovog primordijalnog statusa.[29] Međutim, u odbranu Bergholca može se reći da je u isticanju i suptilnom razdvajanju višefaktorskih uzroka nasilja ukazao i na „čvrstinu" nacionalnih osjećanja, pokazujući da ih u osnovi nije zanemarivao. Pa ipak, i ako se prihvati da je u analitičke svrhe prenaglasio „naprasnost" nacionalizma i potcijenio etničku vezanost kao takvu (na šta ukazuje i to da u cijeloj knjizi on uporno govori o „percepciji", a ne „činjenici" nacionalnosti i etničnosti), Bergholcova knjiga svakako pokazuje svu nezasnovanost vjerovanja u skoro pa „urođeni" antagonizam, vjekovnu „mržnju" i cikličnu prirodu nasilja u Bosni.

Ova knjiga je u pravom smislu riječi kritička, jer nadmašuje politikološki simplifikovano uvjerenje o nacionalizmu kao proizvodu elita i svojim nalazima vrši posrednu kritiku sociološki naivnog primordijalističko-supstantivističkog razumijevanja nacije kao stvarnog

---

[27] Rogers Brubaker, *Nationalism Reframed*... nav. izdanje, p. 19; Rogers Brubaker, "Rethinking nationhood...", nav. članak, p. 8; odnosno Rogers Brubaker, „Promišljanje nacionalnosti..." nav. prevod, str. 113.

[28] Isto, p. 21; p. 10; str. 114.

[29] Tako Kjell Anderson, nav. prikaz, pp. 104–105.

kolektivnog entiteta sposobnog za koherentno, ciljano i namjeravano djelovanje, što predstavlja „davno mrtvog konja" (Brubejker) na kome zastarjele studije i pristupi o etničkoj vezanosti i nacionalizmu (koje naglašavaju duboke istorijske korijene i drevno porijeklo i emotivnu moć nacionalnih osjećanja) i dalje jašu. Tretirajući naciju kao institucionalizovani oblik, a ne supstanciju, kao praktičnu kategoriju, a ne kolektivitet i kao uslovljeni događaj, a ne entitet, ona uspijeva da praktično pokaže na materijalu kojim se bavi veću heurističku vrijednost i teorijsku adekvatnost neesencijalističkog pristupa.

Bergholcovim tragom

Bergholcova knjiga je moćna, a pokazaće se i uticajna knjiga, koja će biti nezaobilazno štivo za svakog ko se bavi nacionalizmom, nasiljem i istorijom nasilja na Balkanu — pa čak i ako se ne slaže ni sa njegovim pluralističkim kombinovanim pristupom, ni sa njegovim nalazima. Ona već predstavlja referentno djelo za potpuni obrt u tretiranju etničkog nasilja, jer crta nove puteve za buduće istraživače etničke vezanosti i etničkih sukoba. Radi se o impresivnom djelu, kako po dubini i intenzitetu istraživačkog fokusiranja i širini analize, tako i utemeljenosti teorijskog zaključivanja. Dajući detaljno objašnjenje masakra u kulenvakufskoj regiji, on istovremeno razmatra što nam ovaj incident kaže o nasilju uopšte.

Zbog svoje usredsređenosti na teorijsko-metodološko i heurističko situiranje Bergholcove knjige u polje istraživanja etničkih studija, nacionalizma i etničkog nasilja, ovaj prikaz je samo ovlaš dotakao inače izuzetno sadržajan i koristan narativ o tom konkretnom nasilju. Štoviše, ovaj aspekt knjige ima posebnu vrijednost i bio bi veliki propust ne naglasiti ovu dimenziju knjige i zanemariti njenu vrijednost i značaj u očekivanom budućem uticaju na južnoslovensku istorijsku nauku, mada je za očekivati da bude dočekana na nož od raznih primordijalista, supstantivista i nacionalista.

U tom smislu ova knjiga ima veliki značaj i za širu javnost, jer razbija neke ovještale predrasude i stereotipe i upućuje na racionalno otrežnjenje i relaksaciju od „fantoma prošlosti" i malodušnog mirenja sa nekom navodnom istorijskom sudbinom, ali ukazuje i na potencijalni smjer nalaženja primjerenije strategije društvene integracije od ambivalentne i, pokazalo se, u osnovi neuspješne formule„bratstva i jedinstva".

Puno je na ovim prostorima istorijskih primjera slučajeva sličnih kulenvakufskom masakru, naročito u nekim pograničnim predjelima u kojima je dolazilo do promjena „gospodara" u vremenima istorijskih turbulencija i ratova u višekratnim nacionalnim buđenjima i naletima naprasne nacionalnosti u 19. i 20. vijeku, koji do sada nijesu na adekvatan način istraženi, nego su uglavnom prećutkivani i ostavljani kvazi istoričarima i njihovoj „etniciziranoj selektivnosti" da od njih prave do krajnosti pojednostavljenu etnificiranu istoriju.

Vrijeme je da se pokrene organizovan dugogodišnji rad mikroistorijskih analiza za svaki od njih, za šta bi Bergholcova knjiga mogla poslužiti kao važan ogledan primjer i uputstvo. Konačno, tek tako, naučno istraženi, ovi slučajevi bi mogli da se smjeste u širi politički i istorijski kontekst, sa svim svojim izazivačima, eskalatorima i obuzdavateljima nasilja, počiniocima i žrtvama, državnim obilježjima i komemoracijama, a kultura kolektivnog sjećanja bi doprinijela relaksiranju javnog polja od etničkih napetosti. Problem istorijskog pamćenja ima važno mjesto u politici identiteta, a etika sjećanja sa spremnošću i sposobnošću da se skine veo tajnosti — i sa tim svaka mistika — sa slučajeva etničkog nasilja, što je neophodan elemenat demokratske legitimnosti, jer budućnost ne može da se gradi na prećutkivanju, utišavanju, maskiranju, potiskivanju i negiranju. Tome nas uče i najskorije eksplozije naprasne nacionalnosti krajem 20. vijeka na ovim prostorima.